

AZ „UJGUROK NYELVEMLÉKEI“ CZÍMŰ MUNKÁ- NAK BEVEZETÉSÉBŐL.

Az ujugurok.

„Ujgur“ név alatt egy török néptörzset értünk, mely még Krisztus születése előtt a „mennyei birodalom“ nyugoti részén lakott, magát azonban *türk*, nyelvét pedig a *turkok nyelve* névvel jelezte. Tudósaink, figyelembe nem véve ama viszonyt, mely az ázsiai népek, névszerint a turkok egyes törzsei, ágai és családjai közt létezik, ezen ujugurokat gyakran mint török eredetű, önálló népet vették; sőt Klaproth, e téren a legilletékesebbek egyike, az ujugur szót ujugur írásjegyekkel írva adja a kétségbe vonhatlan eredetiség bizonyítékául. Amde ez nem egészen helyes. Miként az özbegek, turkománok és kipcsákoknál az újkorban, kik *maguk* közt kiváló ragaszkodást mutatnak illető törzsük vagy águk külön megnevezésére, — a *külvilággali érintkezésnél* azonban a türk jelző mellett maradnak; ép úgy történt ez az ujuguroknál is. Leginkább tanúsodik ezen állítás mellett a legrégebb török, illetőleg ujugur nyelvemlék, hol a nemzet mindig *türk*-, a nyelv *türk cse*- vagy *türk tili*-nek, ujugurnak pedig soha nem mondatik. E szó „*ujgur*“ egyéb-iránt az ó ujugur-török tájshólás hangtana szerint kimondható sem volna, hanem egyenesen *utkur*-nak kellene hangzania, épen úgy, mint a mai *تويماق* *tojmak* = jóllakni, *يایماق* *jaймak* = kiteríteni, *تیبیق* *tijmak* = megtiltani stb. régiebb alakjokban mindig *totmak*-, *jatmak*-, *títmak*- s a többinek mondatnak.

Kétségenkivüli, hogy az ujugurok képezték a török nemzet első és legrégebb törzsét, mely rendezett állami és társadalmi viszonyok által tünt ki. Az *ogur* vagy *ujgur* névnek *oguzsal**), a leg-

*) Miként Kazembeg állítja „Ob Uigurach“ (az ujugurokról) czímű értekezésében a miniszteri „Journal der Volksaufklärung, 1841, nyolczadik számában.

régibb iratokban a törökök ősatyjának mondott fejedelem nevével való rokonsága is az ujugurok messze felnyúló ősvolta mellett tanúskodik; ők azonban mindig egy törzset képeztek, törzset, mely ugyan a régi hazában külön nevét elveszté, ámde Turkesztánban, névszerint a khivai és bokharai khánságokban, még ma is tekintélyes számmal fordul elő; a többi özbegektől magát szorosán megkülönbözteti, sőt ama ¹⁾ gúnynevek, melyeket rá alkalmaznak, nem egyebek, mint jelei azon szellemi fensőbbiségnek, melylyel ősei a messze ó-korban kitűntek.

Az ujugur név jelentése.

A mi a név etymológiáját illeti, arra nézve kell, hogy minden újkori török nyelvész a szó helyes jelentését azonnal felismerje. Az új gyök jelentése, mint ²⁾ Abulgazi már észrevehé, *követni, alkalmazkodni, ráhallgatni, megegyezni*, miként ebben: *امامغه اویدوم* imamga ujidim követém az imámot. *غور* gur utórag, pedig (lásd: *Čagataische Sprachstudien*, 28. lap.) a turkesztáni nyelvben még ma is mint melléknévképző használtatik igegyököknél; p. o. *تويغور* tojgur, jóllakó, *تويماغور* tojmagur, jól nem lakó; *تينغور* tingur, pihenő, *تينماغور* tinmagur, nem pihenő stb. Ujugur tehát annyi, mint: engedelmes, alkalmazkodó, békésen együtt élő, miként ujmagur: a békétlen, egyet nem értő, ellenszegülő jelentéssel bírna; és ezen elnevezés egészen igazolt, ha tekintetbe vesszük, hogy az ujugurok már akkor *békés* életmódot követtek, midőn többi törzsrakonaik, mint a legféltelenebb nomádok, egyes csapatokban hegyárként kezdtek nyugot felé hömpölyögni.

Az ujugurok hazája, múltja és társadalmi viszonyai.

A mit Abulgazi az ujugurok régi hazájáról, névszerint a *tiz* és *kilencz* folyóról beszél, nagyon is homályos, nagyon is meseszerű,

Oguz, mint az őstörökösség jelzője, a későbbi, idegen műveltség utáni törekvések-nél azonos lett a *durva, bárdolatlan* elnevezéssel, és ezen értelemben használják azt még ma is az oszmanlik.

¹⁾ *اويغور عقلى* ujugur akli = ujugur ész, annyit jelent, mint a ravaszság, szőrszálhasogatóság, és valóban még ma is szellemi tehetséget illetőleg nevezetes a különbség az ujugur-özbeგი törzs és a többi özbegek közt.

²⁾ Abulgazi, editio Romanzoffi ana, Casani 1825. 11. lap.

mintsem azt kutatásaink kiinduló pontjául felvehetnők ¹⁾. Az ujugurok, kétségkívül az első törzs, mely a Közép-Ázsia és Szibiria beláthatatlan vadonjain pásztorkodó török nép óriási magvától elszakadt, hogy északról dél felé, a magas Thien San hegy túlsó oldalára vándorolva állandó lakhelyet alapítson magának, nagyon valószínűen a Közép-Ázsia népterületén levő azon ürt töltötték be, mely a khinai-mandsu elemek által keleten és az ős Szogdiana és Khorazmia Parszai által nyugoton létezett. Ezzel az ujugurok országának közvetkező határokat jelelhetünk ki: keletre Kanszu khinai tartományt és a Gobi pusztát, délre Thibetet és a Kuen-Lun hegységet, nyugotra a pamiri felsíkot, és végre északra Dzungariát és az Alatau hegység déli ágait, mely oldalról egyszersmind folytonos közlekedésben voltak többi törzsrokonokkal. Meglehet ugyan, hogy az ujugurok fő lakhelye a mai Komul ²⁾, Turfan és Karasehr tájékán volt, mind a mellett ők tovább nyugotra, névszerint Kasgarban is ott-hon voltak, sőt ha a helyrajzi nomenclatura nem csal, akkor ³⁾ Szamarkand és Karsi is, melyek közül az első ujugur nyelven „gazdag város“, a második „palota“ értelemmel bír, ujuguri vagy ó-török gyarmatoknak tekintendők. Ha tehát az ujugurok hazájaként a mai keleti Turkesztant, vagy, a mint szintén neveztetik, khinai Tatárországot vesszük: mindamellet meg kell jegyeznünk, hogy egyes gyarmatok a megjelölt határokon kívül is fordultak elő, mely vidékek idővel mandsu vagy mongol népektől meghódítatva, most az utóbbiaknak is szolgálnak hazául. Ilyek Urumdsi, a régi Almalik és Karakorum, szóval számosak a Thien San hegység túlsó oldalán létezett helyek közül, melyekre eddigelé bennünket csak néhány köfelirat emlékeztet, vagy pedig ama körülmény szolgálhat tanujelül, miszerint Dr. Radloff Vilmos állítása szerint még a felső Altai török pásztornépei közt is mind e mai napig találkoznak ujugur íratok.

Épen ily gyérek és bizonytalanok azon vázlatok, melyek a történeti viszonyokat illetőleg ránk maradtak. Hogy egy összes

¹⁾ Ép oly alaptalannak találom Kazembeg törekvéseit, a ki az ujugurokról való, fennemlített értekezésében (27. lap) Khahrezmia történetíróját a török Göl tónak a mongol Göl folyóvali elcsesülésével vádolja, és ekként akarja a 19 folyó számát kimagyarázni.

²⁾ Komul a keletturkesztani nyelvben annyit jelent, mint „rakás“, „halom“, mely utóbbi értelemben az ujugurban is előfordúl. Khamil s Hami vagy Hamil, tehát csak a kérdésben álló, eredeti szó romlott alakjai.

³⁾ Szemír = kövér, gazdag, és kend vagy kand = város.

nagy birodalmat, avagy apró, független államokat képeztek-e? nem tudhatni. Az utóbbi azonban több valószínűséggel bír, mivel először, ez a törökök nemzeti jellemében fekszik, és csakis rendkívül erős kezek hozhatták az egyesítés művét létre; másodsor, a Kudatku Bilik a Hidsre ötödik századában egy önálló Kasgar Ili (Kasgarország)-ról beszél, hol Bokra Khan uralkodott, valamint egy másik uralkodóról, a ki Mesrik = keleten, azaz Komul felé országot, egy törökül beszélő fejedelem, a ki a kérdésben álló kéziratot magának meghozatta és nagy tiszteletben tartotta. Hogy mennyire terjedt a keleti khinaiakkal való közlekedésök, arról kevés tudomásunk van, bár a pekingi évkönyvek és útleírások gyakran említik az ujugurokat. Ugyanezt lehetne az ujuguroknak nyugoti szomszédaikkal, a régi Szogdiana lakóival való érintkezésökről mondani. A Tarikhi Narsakhiban azt találjuk írva, hogy Khatun bokharai királynő, midőn az araboktól szorítottatott, egy *szomszédos* török fejedelemtől kért török segédsapatokat, melyeket meg is kapott. Meglehet ugyan, hogy ezen turkok a Zerefsan éjszaki részén vagy a Jaxartes mellett lakó pásztornépek, avagy talán kasgari ujugurok voltak; bár mint legyen a dolog, kétségbevonhatlan, hogy a nyugottali tulajdonképeni közlekedés csak az iszlam elfogadása után növekedett mind inkább, és hogy ezen korszaktól kezdve a tulajdonképeni ujugur szójárás idegen török, részben arab-perzsa elemek befolyása alatt állván, eredetiségéből némikép veszteni kezdett.

Mérhetlen fontosságú volna, ha az Iszlam előtti korból származó ujugur nyelvemlékeket bírnánk, a mennyiben ezek nagy fényt deríthetnének a turk-népek legrégibb nyelvviszonyaira; azonban a Kudatku Bilik már magában véve is roppant kincs, és több felvilágosítást szolgáltat nekünk mint az összes khinai források szőrnyű szóelferdítéseikkel, melyeknek eredeti török szókkal azonosítása valóban a legelénkebb képzelem műve. A Kudatku Bilik be hagy *először* is pillantanunk a törökök társadalmi és kormányzati viszonyaiba, melyekre részint a legegyszerűbb pásztornépeknél, részint a törökök legfinomultabb országálásánál még ma is bukkanunk. A rendeknek kara am = fekete nép és tapukcsi = hivatalnokok, szolgákra való felosztása nagyon emlékeztet a kirgizek kara szöngék = fekete csontu (= nép) és ak szöngék = fehér csontu (= nemesség)-ére. A népet alkotó kereskedők (szatikcsi), földművelők (tarancsi), baromtenyésztők (igdiscsi), továbbá az előkelőket képező Szeid (alevi), orvosok

(otacsi), büvölök (ap szuncsi) és csillagjósok (muneddsim) osztályzása a társadalomnak legrégebb és legeredetibb alakja a török-izlami népségeknél. Szintígy az uralkodási viszonyok és azok elvei, melyekben egy jó vezér, tábornok (Szu basi), írnök (bitikcsi), követ (jolaudsi), ajtón álló (kapukcsi) kötelességeinek leírásánál ugyanazon szellem uralkodik, mely egy Alp Arszan, Melik Sah s az Oszman ház első fejedelmeinek uralkodását lelkesíté. Nagyon érdekes volna kipuhatólni, hogy vajjon az ujjuroknak politikai és társadalmi alkotmányaik, úgy a mint azokat a Kudatku-Bilikben találjuk, a régi Szogdiana vagy Bedakhshan farsz civilisatiójából eredtek-e, avagy fordítva, mert khina-budhai befolyásnak a legkisebb nyoma is alig található. Más, erkölcsani tartalmu szerkezetekkel összehasonlítva, a Kudatku Bilik eredeti török jelleme különösen a törökös nézetü számos tartalomdús mondatok által tűnik ki. A tanítások, melyeket Öktülmis vezir a fejedelem körüli szolgálatba lépő fiának ad, csaknem ugyanazok, melyekkel még ma is ellátja a vén özbegek a khan szolgálatára készülő fiát. Mindenhol vezérfonalként húzódik át az erkölcsan szövedékén a bátorság, becsületesség és hűség, úgy szintén szavakkali gazdálkodás, szelidség, és mindennek eltűrése a mindenható végzettel szemben. Ezen mély alázat és hódolat a nagyok iránt, a szelidség és leereszkedés a szerencse legmagasabb lépcsőjén is, a nagylelkűség és az adakozás a különben is mulandó földi kincsekkel, melyeket a Kudatku Bilik ajánl, bélyegzik a török állam és családi élet tisztán patriarchai jellemét, mely ily éles és kitűnő vonásokkal az iráni vagy sémi törzs egy más ázsiai népénél sem jelentkezik. — Csak egy van, a mi az Ázsia minden részeiben létező török állapotok ismerőjét idegenül érinti, és ez ama nagy fontosság, melyet a Kudatku Bilik erkölcsanítója a tudomány és tudományosságának (Bilik, Biliklik) általában tulajdonít. A tudást jobban dicsőíti, mint a fejedelmi pompát, gazdagságot, sőt azt minden isteni áldás és földi kincs fölé emeli. Ezzel egy fokon csak az értelem (okus) áll, mégis minden szellemi tehetség a tudásnak van alárendelve, és alig van lap a 93 levélből álló kéziratban, a hol ezen nézet nem részesül a legerélyesebb kifejezésekben. Ez azon egyetlen körülmény, mely a török műveltségi viszonyok mai és előbbi állapotánál is idegenül hangzik, és a sokszor tárgyalt *Bilik*, akár vallástudományra (علم ilm, a mint azt a Mohammedánok értik), akár világi tapasztalatokra általában vonatkozzék az, csak akkor

érthető, ha felteszszük, hogy az ujugurok Közép-Ázsia nyugotra fekvő népségei közül már korán kitűntek a műveltség magasabb foka által.

Másodszor, a Kudatku-Bilikben az ujugurok egyetlen és legrégibb nyelvemlékét találjuk, a mi által először van megengedve, hogy az ujugurok nyelvébe és a többi turktörzsekhez való viszonyukba egy pillantást vessünk. — Mindenekelőtt azt látjuk, hogy orientalistáink az ujugur néptörzsrre vonatkozó értekezéseik, tárgyalásaik és tanulmányaikban, eredeti nyelvemlékek hiányánál fogva nagyon sikamlós téren állottak. A mai napig ismert kéziratok, minők: a Párisban levő Miradsnameh s Tezkeret ül evlia, az oxfordi Bakhtiarnameh, a bécsi Timurdiploma, a genuai ¹⁾ archivumban levő szabadalmi levelek és szerződések, legfőleg a tizennegyedik századból ²⁾ valók, és másnak nem mondhatók, mint *ujgur írásjegyekben írt nyelvemlékei a középázsiai vagy csagatai szójárásnak*, míg a négyszáz évvel öregebb Kudatku Bilik nyelvsajátságokra nézve az utóbbiakhoz körülbelül úgy viszonylik, mint például a „Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft“-ban (20. kötet, IV. füzet, 574. lap.) Wickerhauser Mór által közzétett seldsuk költemény a stambuli szójárásban írt legújabb szerkezetekhez. A Klaproth

¹⁾ Berezine „Recherches sur les dialectes mussulmans„ czímű művének 37. lapján Toqtamische (Tochtamis)-nak Yagaihoz intézett egy iratáról beszél, melyet Kasembeg török átírással és orosz fordítással tett volna közzé; azonban ezen darab mai napig még nem került elő.

²⁾ A Bachtarnameh kelte a Hidsre 836. éve (1432. Kr. u.), miként az egy a könyv végén levő észrevételből kitűnik: Kutluk bolsun tarikh sekiz jüz otuz sekizde tauskan jil zil hidsre aj ning availinde Manszur Bachsi bitidi = Legyen áldott. A 838-ik évben a kígyóévben a zil hige hónap kezdetén írta (hol?) Manszur a troubadour. A párisi könyvtár Miradsnameh és Tezkeret ül evliája Heratban 846. Hige egy bizonyos Melik baksi által iratott a mint ezen szép írásu kézirat végén található következő felirattól kitűnik.

Mesaikh ül evlia tarikhi.

Szekiz jüz kirk alti jil Dsemazül akhir onunda Heri da Melik Bakhsi, = azaz Mesaikh ül evlia évszáma 846 Dsemazi ul akhir 10-ike Heratban Melik baksi (által iratott), tehát nem Szamarkandban, mint Remusal, ki vagy a Heri szót nem értette, vagy az egész tételt észre nem vette, Recherches sat. 61. lapján mondja.

A különböző kéziratok kelte, évsora tehát a következő:

	Kr. után	Hids
Miradsnameh	1442	846
Bakhtiarnameh	1432	836
Timur okmánya	1397	800
Kudatku Bilik	1068	462

által közölt ujjur-kinai szótár csak nagyon keveset tartalmaz az ó-ujgur szójárás eredetiségéből, keveset, mondom, mert ez is először határozottan későbbi eredetű; másodsor a khinai leírók által nagyon el van éktelenítve; végre harmadszor nem a sajátképi Ujjurországbán, hanem, a mint az a számos mongol és khinai szavakból kitűnik, ujjur-mongol elemek határvidékén, sőt talán épen egy mongol által lön szerkesztve. Mindenesetre hiányzik úgy ezen szógyűjteményben, miként azon folyamódások gyűjteményében, melyek khinai szavak- s alakoktól hemzsegnek, szóval minden egyéb ujjur nyelv- és írásemlékekben, amaz eredeti típus, mely a Kudatku Bilik nyelvében fekszik, úgy hogy könnyen igazolható Remusat Abel ama téves nézete, miszerint az ujjur nyelv messze felnyúló régiségeknek semmi nyomát sem tünteti fel. A tulajdonképi ujjur szövegnek könnyebb szemközt állítása kedvéért, én itt közöltem némit a meglevő ujjur írásbani csagatai nyelvdarabokból. Mennyire különbözik az első az utóbbiaktól, azt minden török nyelvész csakhamar be fogja látni, mindamelllett azonban szükségesnek tartom ezen, a viszonylagos összehasonlítás által előállt színezeteket röviden a következőkbe foglalni.

Az ujjurok nyelve

vagyis azon turk szójárás, melyet immár a Kudatku Bilik kéziratból ismerünk, tulajdonképeni forrása az összes, előttünk ma irodalmilag ismert Khina belsejétől kezdve a Duna partjáig létező turk szójárásoknak, a mit egyébiránt az ujjurról már előbb észrevett *) Rubruquis bámulatosan éles elméje. Nem úgy kell ezt értelmezni, mintha az ujjur olyan nyelv volna, melyből a többi turk szójárások származtak, — nem! Az ujjur nyelv, mint az írásjegyek által először megállapított szójárás, forrása a török nyelv azon legrégebbi alak- és gyökkincsének, mely *szétszórtan* még ma is található a messze elterjedt turk törzseknél, nála azonban *inkább összpontosítva* maradt. Külön sajátosságai fő vonásaiban a nyugoti turk szójárásokkal, minők a csagatai, kazani és oszmanli, van legtöbb közössége, sőt a szó tágabb értelmében az elsőhöz számítható; hangtanának és szó-

*) „Parmi les Juges est la source et l'origine du langage Turc et Coman.“ Klaproth jegyzete szerint az „Abhandlung über Sprache und Schrift der Ujguren“ című mű 3-ik lapján.

kincsének egyes részei azonban feltűnő rokonságban állnak az Ázsia messze éjszaki részében lakó Jakutok nyelvével, a mi vitathatlan tanujelet szolgálhat arra nézve, hogy az ujugurok nyelve még azon korban állapítottatott meg, melyben a ma legtávolabbra szétszórtan élő törzsrokonok az együttlét sokkal szorosabb kötelékében éltek, sőt csaknem azon gondolatra is jöhetnénk, hogy az ujuguri szójárásban ama nyelvet lássuk, melyet a törökök legkorábbi lakhelyükön, tehát mielőtt minden irányban szétterjedtek, használtak.

Csak egy felületes pillantást kell vetnünk a ma előttünk ismert, éjszaki és déli szibiriai turk szójárásokra, a mint azok Boethlingh s Radloff jeles dolgozataikban előttünk fekszenek, egyet a nyugoti mohammedan szójárásokra más részről, hogy belássuk, miszerint az alak- és szókincsbeni hangtani eltérések nem kezdetleges eredetűek, hanem inkább azon idő és térbeni távolság okozatai, melyben a turk nép illető törzsei minden további érintkezés nélkül éltek; — mert minél csekélyebb ezen tér, minél rövidebb az idő, annál inkább eltűnnek az elűtő egyediségek, annál inkább szaporodnak a közös eredet kimutathatóságára vonatkozó adatok. — A még ma is durvaság állapotában élő jakutok, altaiok, teleutok, kirgizek s a többiekre nézve nem bírnak egy ilyenmü összehasonlítás felállítására szolgáló nyelvemlékekkel, a bizonyítással tehát egyelőre adósaknak kell maradnunk. Másként áll a dolog a nyugoti tájszólásokkal. Itt az Iszlám elfogadása, a törökök állandó életmódja által azon helyzetben vagyunk, hogy régibb keltü nyelvemlékeket újabbakkal, vagy mindkettőt az ujugurral összehasonlíthatunk, s az ilyenmü eljárásnak legkisebb lépése is igazolni fogja állításunkat. — Így például az oszmanli Nesri történetében vagy a fentebb említett szeldsuki költeményben az egyes szavak és nyelvtani alakok használata által sokkal több hasonlatossággal bír az azerbaidzsani csagatai azaz a keleti törökhöz, mint a mai oszmanli. Ugyanezt találjuk a kazani szójárásnál, melynek régibb íratai már inkább hasonlítanak a csagataihoz*), sőt ha végül magát a különböző korokból csagatait egymással összehasonlítjuk, csakhamar ki kell hogy tűnjék, miszerint minél előbbi valamely csagatai nyelvemlék kelte, annál szembe ötlőbbek az ujugurral való hasonlatossá-

*) Le dialecte écrit dans les anciens ouvrages littéraires parait d'après ses formes grammaticales et lexicographiques comme une section du djagataïen. Be-rezine, Recherches sur les dialectes musulmans. Casan 1848. 41. lap.

gának vonásai. Miként Nevai és Baber nyelvének sok sajátosságai vannak, melyek a mai keleti török nyelvben hiányzanak: úgy találjuk más részről, hogy Timurnak ujjur betűkkel írt, tulajdonképen azonban csagatai nyelven szerkesztett, a Hidsre 800-dik évéből (1397 Kr. u.) származó szabadalmi levelének nyelve sokkal közelebb áll az ujjurhoz, mint az ezután következő évszázadból irodalmi maradványai a keleti török nyelvnek.

Rendkívülinek tekinthető-e, ha azt állítjuk, hogy a Kudatku Bilik nyelve, mely Kudatku Bilik a Hidsre 463-ik évéből (1069. Kr. u.) kelt, tehát a timuri szabadalmi levélnél több mint 300 évvel régiebb, sőt nem csak a legrégiebb, hanem egyszersmind az első török iratdarab, minden ismert turk szójárások közt a legeredetibb alakot és szókincset nyújtja? Nagyon kívánatos volna természetesen, ha az 1069-beli Kudatku Bilik és az 1397-beli szabadalmi levél közt létező űrt más nyelvmelékekkel betölthetnők, mert ezekben szükségképen kellene a fokenkénti változások nyomainak előfordulniok, oda lehetne névszerint határozottan ama csagatai elemekre mutatni, melyek gyakori közlekedés következtében az ujjurba becsúsztak s azt eredeti alakjából lassanként kivetköztették; mert épen úgy, miként az ujjur irodalmi nyelv a csagatai irodalmi nyelv előállítására az első lökést adta, úgy Transoxania keleti Turkesztánra való későbbi erkölcsi és természeti hatásának nagy része volt abban, hogy az ujjurok nyugoti törzs- és hitrokonaikhoz mindinkább hajoltak, és miként a Tadsik-özbegek bevándorlások az ujjurokat néprajzi szempontból elélteleníték, úgy az arab-perzsa szó- és alakkincs által már akkor beszenyvezett csagatai szójárás az ujjurt eredetiségétől mindinkább megfosztá, és neki oly ikeralakot adott, mely sem ujjur sem csagatainak nem mondható. Önként értendő tehát, hogy egy mai turfani lakos szájából vett ama szógyűjtemény, melynek vagy negyven év előtt a tudós Klaproth és minden szaktársai még annyira örvendtek, nem nyújthatja az ujjur nyelvény valódi kincsét. Nem csak ma nem, de már a 13-dik és 14-dik században sem volt többé keleti Turkesztannak török szójárása tisztán ujjur, és azon tájszólás, melyet a hat város (Altisehr) lakói ma használnak, az ó ujjurtól szókincset illetőleg sokkal távolabb áll, mint az Ob és Jenissei jeges partjain otthonos jakut szójárás.

— Ily hatalmas a hitnek és társadalomnak befolyása a nyelvre!

Miután előre bocsátott észrevételeinknél fogva a Kudatku Bi-

lik török szójárásával, mint az egyedüli valódi ujjur szöveggel van dolgunk, nem lesz háládatlan munka ezen szójárás sajátosságairól kimerítőbben szólni. — Mielőtt azonban ehhez fogvánk, az ujjur írásról és magáról a Kudatku Bilikről akarunk kissé részletesebben szólni.

Az ujjur írás behozatala.

Az után, a mit Klaproth, Remusat és más elődeim a szyr-szabái alphabethozataláról írtak, és a mi azon körülmény által, miszerint a mai, Urumia tava mellett lakó Nestorianusok ujjur írásokat folyékonyan olvasnak *), eléggé van bizonyítva; az ujjur írás eredetének kérdése egyszerűmindentkorra teljesen eldöntöttnek tekinthető. — Nemcsak történeti tények tanúskodnak ezen körülmény mellett, hanem nyelvészeti bizonyítékaink is vannak erre nézve, melyek közül néhányat meg fogok említeni. Miként az oszmanli és más török szójárásokba behozott arab alphabet ellen panaszkodnak újkori török nyelvészeinek, mely mint tisztán sémi épület anyaga, altai nyelveknél nem csak meg nem felelő, de nagyon káros is; úgy az ujjur írásjegyek közelebbi megtekintésénél is kell hogy észrevegyék, miszerint azok bizonyára inkább syrarami hangok kifejezésére alkalmasak, mintsem a tisztán altai szellemtől áthatott ujjur átírására. — Nagyon sajátos az, hogy az ujjurban a szabái alphabet csaknem mindazon hibákat és hiányokat okozza, melyeket az arab az oszmanliban ا , آ , أ magánhangzók, körülbelül az arab ا fatha, آ keszre és أ zannuával azonosak, ép oly hiányosak az ا , e , i , o , u , ö , ü , megjelelésére mint az arab ا Elif, ج Jad és و Vav. További hibákat a torokhangok ك és گ okoznak, melyek a héber כ kaf és ק kuffal azonosak lévén, nagyon is szegények a keleti török nyelv soknemű torokhangjainak kifejezésére; úgy hogy történeti adatok hiánya mellett is már az ujjur alphabet szellemének kellene sémi eredetét elárulnia.

A mi a behozás idejét illeti, azt biztos források teljes hiányában nehéz volna meghatározni. — A szerint, a mit Yule ezredes

*) Néhány katolikus Nestorián, kik Európába való koldulási útjukban Pesten mentek át, nálam tett látogatásuk alkalmával nagyon örültek egy nestorian kézirat látásán, de ugyancsak bámúltak, midőn azt elolvastva nem értették. Ez a Kudatku Bilik eredetije vala.

nagy gonddal tett búvárlatai nyomán mond *), a nestoriáni keresztyén vallás Khinába, és ez alatt természetesen a mai „mennyei birodalom nyugoti része értendő, csakhamar a byzantini egyháztól elszakadása után (körülbelül 498) Perzsián és közép-Ázsián át nyomult, a mi tényleges történeti adatok által, minő a herati, szamar-kandi és khinai érsekségeknek már a nyolczadik század első negyedében történt felállítása, eléggé van bizonyítva, nem kevésbé egyszersemind azon körülmény által, hogy az üldözött felekezetűek a messze távolban kerestek tért lázas munkálkodásuk számára. Ha már most a megtérítés idejét száz évvel, mint legkevesebbel tesszük az érsekség felállítása elé, akkor a hetedik század kezdetét lehetne azon korszaknak tekinteni, melyben az akkor tekiütéyes Kasgar a keresztyénséggel, és egyszersemind a keresztyének, azaz a Nestoriánusok írásával megismerkedett. Kasgarból, mely a távol Cathayba vezető fő út s még a tizenegyedik században is érseki székhely vala, nyomultak a nestoriani tan apostolai az egész ujjur földön át egész Khina belsejéig; — fő lakhelyük azonban maga Kasgar városa volt és maradt; — úgy látszik, itt léteztek fő iskoláik, hol először íratott ama táj török szójárása szabái betűkkel, és innen lön vezérelve ama bámulatos harc, melyet Krisztus tana némely lelkesedett követőinek az akkor keleti Turkeszstanban hatalmas Budhismus, sőt később a nem kevésbé erélyesen fellépő Iszlam ellen kelle folytatniok. Hogy a török nyelv Budha vallásának tanítói által thibeti vagy sanscrit betűkkel íratott volna valaha, nagyon valószínűtlen, mivel a keleti vallástanítók a hitcikkelyeket azon nyelvtől, melyen azok íratnak, elválhatlanoknak tartják, továbbá mivel a thibeti nyelv a Kuen Lun hegységen túl aligha volt egészen idegen. — Egészen másként állt a dolog a Nestoriánusoknál. Miként ma a térítők a bibliának, liturgiának és más imáknak az illető országos nyelvre való lefordítását mint első kezdetet tekintik: úgy állt a dolog akkor is, és bizonyára tekintélyes száma létezett a kérdéses, ujjur nyelven írt daraboknak, melyeket később a mindenhol romboló dühvel fellépő Mohammedanok megsemmisítettek miként ilyesmit a törökök, perzsák, egyiptomiak, spanyolok, bosniakok és görögöknél láttunk, hol a szigorú vallási parancs minden

*) Lásd: Cathay and the way thither by col. Henry Yule, London, Hackluyt society, 1866. Vol. I. 88. lap a Preliminary Essay VI. fejezetében Nestorian christianity in China című cikkében.

olvasmányt az arab kivételével, a mely pedig mindnyájok előtt idegen, kárhozatosnak itél. — Csodálatos és csaknem egyetlen a maga nemében azon tünemény, hogy az ujjur írás még az Iszlam behozatala után is, mindazon útalat daczára, melylyel minden a Vakt-i-Dsihal azaz Iszlam előtti korszakra vonatkozó emlék iránt viseltetnek, mégis soká, sőt imitt-amott mai napig fentarthatta magát. Haytun püspök, Marco Polónak kortársa, azt beszéli, hogy az ő idejében, tehát a 13-dik század vége felé, az ujjurok földén még számos előkelők és nemesek ragaszkodtak a keresztyén valláshoz, a mi eléggé tanúskodik az ujjur írásnak még az arab jegyek behozatala után való fennléte mellett is; azonban nem csak keresztyének, hanem budhisták és mohammedánok is még soká megtartották az ujjur írást, még akkor is, midőn már ezen keleti egyház befolyásának minden árnyéka eltűnt. — Sőt ezen írásnak az Ujjurok földjén kívül való felvirágzása épen az ujjurok állami létének felbomlása után veszi kezdetét; mert míg egy részről egy Budha-főpap Szaadsa Bandita (Pendit?) Dsingiz alatt alkalmazta először *) az ujjur alphabetet a mongol nyelvbeni használatra, más részről Dsingiz és utódai alatt nagy számát találjuk az ujjurok törzséből származott, állami szolgálatban levő írók és számolóknak, és a jelenleg fennlévő ujjur kéziratok legtöbb másolatai is azon időből származnak.

Azon időtől kezdve, midőn Dsingizkhan utódai az Iszlamot elfogadták, s a nyugati mohammedán tudományosság befolyása a társadalmi és állami viszonyokra túlsúlyra emelkedett, az ujjur írásjegyeknek végre helyt kelle engedniök az újonan elfogadott arab jegyeknek. A Dsingiz Khan által Maverá-ül-nehr, Khoraszán s Irákban alkalmazott ujjur írók és számvivőknek, kikről Abulgazi beszél, kell, hogy részint kihaltak, részint ős hazájukba visszatértek legyen; — arab s perzsa írástudókban azonfelül a nevezett tartományokban nem volt hiány, és e szerint könnyen megérthető, hogy az ujjurok írása, mihelyt az említett tartományokból, melyek az iszlam értelmiség középpontját képezték, kitakarodni kénytelen volt, ha nem is halálos, de igen is a legveszélyesebb sebet kapta. — Turkesztánban, névszerint Bokhara, Szamarkand, Belkh és Khahrezmben, az arab jegyek csakhamar az arabok megjelenése után

*) Lásd: Klaproth, Sprache und Schrift der Ujguren, 59. l.

el lönek fogadva, az ujjur írás pedig az Iszlam felvétele után az Oxus sem inneni sem túli részében nem divottak többé. Ez épen-séggel lehetetlen is lett volna oly országokban, melyekben még a bagdadi khalifaság bukása előtt vallásosságra nézve a nyugoti Isz-lammal vetélkedtek. — Azonban a nagy sivatagtól éjszakra, a Volga és Kuban partjain, valamint a Krimben lakó turk törzseknél, hol az Iszlam nem verhetett oly erős s mély gyökeret, a Dsingiz házából-i uralkodók által, de talán már előbb is ismert ujjur írás tovább tarthatta fenn magát, és nem csak a genuai kereskedőkkel, kik a 13. 14. és tizenötödik században Krimmel nagy kereskedést üz-tek, váltattak okmányok török nyelven de ujjur jegyekkel írva, hanem Timur emir is, ki mindenhol elnyomni törekedett a durva törököséget arab-perzsa műveltség által, kénytelen volt a 800-dik évben (1379) a Dnieper partjain, és bizonyára máshol is, ujjur be-tükkal írt okmányokat adni ki.

Timur után, különösen az ő utódai uralkodása alatt, az ujjur írás a turki (csagatai) szójárás felvirágzása következtében ismét a Thien-San völgyes tájaiba nyomatott vissza. Itt, és névszerint Ak-szu, Turfan és Komul kerületeiben, valamint a Dzungariába szám-üzött Tarandsi-k (a hat városból való, a khinaiak által átvitt szán-tóvetők) közt állítólag még találatnak iratok, még vannak írás-jegyeket értő emberek, és hogy kedvelt vallásos könyvek átírása az újkorban történt, leginkább a Miradsnameh és Terkezet ül evlia párisi kéziratok által van bebizonyítva, melyek nyelvi alakjai pon-tosan tanúsítják, hogy *legfőlebb a múlt században íratlak*, és pedig olyan tudós által, a ki jártasabb volt a khokandi és bokharai mint a keleti turkesztani szójárásban.

Hogy sikerül-e a legközelebb jövő évtizedekben, melyekben a középázsiai sötét kamarának nyugotról kiinduló búvárokodások fáklyája által derülnie kell, ujjur kéziratokat hoznunk napfényre, ez mai napig még a jövő titka. Teljesen kétségbevonhatlan, hogy léteztek oly ujjur kéziratok, melyek ezen sajátságos turk törzs tör-téneti, társadalmi s vallási viszonyaira vonatkoztak. Sokat pusztí-tott el az idő vas foga, még többet a tatár harcztvágy romboló tüze. Ázsia ama távol tájai történetének becses, kipotolhatlan kincsei, milyen az is, melyet Rasid-ed-Din Tads-et-tevarikhjának összeállí-tásánál használt, ránk nézve örökre elvesztek; de talán még ma is

csillámlik valahol elrejtve némely becses szikra, melyet jótékony világgá lehet szítani.

Ujgur írásnemek.

A mi az írásnemeket illeti, mai napig *három* eltérő írást különböztethetünk meg. Az *első* és leggyakoribb a Kudatku Bilik és Bachtiar-nameh-é; az első inkább folyó, a másik észrevehető gondosságra szépíróilag írva; ezen írásnemet az ujgur نسخى Neszkhi-jeként, egyszersmind mint legdívóbbat és legrégebbit tekinthetjük. Jellemzik leginkább a vastag, kerek, inkább széles mint magas vonások. *Másodiknak* a diplomákban és más hivatalos iratokban előforduló nagy, vastag írást számíthatjuk, melyet vastag, hosszú, phantasticus vonásainál fogva találólag nevezhetünk az ujugrok Divani (دیوانی) írásának; mert a tulajdonképeni Divani az Oszmanliban szintén csak Timur után hozatott be, s nagyon lehetséges, hogy az ujgur-hivatalos betük ékesen pompás alakja nem volt minden befolyás nélkül a Divani előállítására. — A *harmadik* írásnem hegyes hajlású, négyszögletes alakja által ötlik szembe. Ez a legutolsó, tehát legújabb alak, melyet az ujugrok írása felvett, és a Klaproth-féle szógyűjteményben (körülbelül 1417), a 878, 1474-ben irt Kudatku Bilik utolsó lapján, továbbá mint felirat a helagu pénzekben található. Az első és harmadik írásnem közt középhelet foglalnak a párisi császári könyvtár kéziratai, t. i. a Miradsnameh s a Tezkeret ül evlia, melyek írása az említett nemekhez körülbelül oly viszonyban áll, mint az Osmanlik Rikaa (رکاء)-ja az arabok tulajdonképeni Nészkhi-jéhez, — szóval az az eredeti, szabályos, össz-méretes betűknek kuszált, gyors kézírata.

A nestorian térítők által behozott szabái alphabet megpillantásánál, mely alphabetet inkább négyszögű alak jellemzi, úgy látszanék, hogy az általam harmadik helyen felhozott vehető *eredetinek*; ámde a legbiztosabb tanúságot a történeti adatok nyújtják, melyek szerint pedig az első írásnem mindig régiebb mint a harmadik.

[Következik az ujgur Alphabet és annak magyarázata, mi ezúttal elmaradt, mivel az ujgur betük, melyek előadó rendelkezése folytán csak Innsbruckban léteznek, még nálunk hiányoznak.]

A Kudatku Bilik eredete és kelte.

A Kudatku Bilik egy erkölcsstani tartalmu, rimes versekben szerkesztett könyv, és főleg a fejedelemnek népe iránti kötelességeiről, a különböző hivatalnokok osztályainak mivoltáról, a helyes életpályához szükséges erényekről, a társadalomnak káros bűneiről, — szóval az egyénnek a mulandó világ és a sors kérlelhetlen végzeteihez való viszonyáról beszél. A szellem, mely az egész iraton átvonul, tisztán *altai*, azaz: oly erkölcsstani, melyben török nézet az uralkodó, melyre thibet-kinai tanok tekintélyes, parsz-arabok pedig csak igen gyenge befolyást gyakoroltak. A könyv szabása az istennek, a prófétának s az uralkodó fejedelemnek bevezetéseként szokásos dicsőítése által mohammedan ugyan, ámde magában a műben a prófétáról és négy társáról csak néhány kegyes felkiáltásoknál van szó, a vallásra pedig, a mai Iszlámnak és még kevésbé a mostani Közép-Ázsiának eszmetermőnyeihez viszonyítva, épen nincs tekintet. — A Kudatku Bilik címnek jelentése, mely nem egyet előzőim közül foglalkodtatott, „szerencsés vagy szerencsétlenség tudás“ *حکمتہ علم*, a mint erre a szövegben *többször* van célzás¹⁾; a leszármazás pedig a következő: *ku* = szerencse, *kutatmak* vagy *kudatmak* = szerencsétlenni, és a melléknévképző *ku*, ki hozzájárulván, *Kudatku* = szerencsétlenség, *Bilik* bilmek szóból = a tudás.

A mint a Kudatku Bilik előszavából kitünik, a művet egy bizonyos Juszuf szerkesztette Kasgarban Bokra vagy Boghra Khan²⁾ uralkodása alatt, a miért is a szerző ezen Bokra által annyira ki lön tüntetve, hogy az őt Khasz (*خاص*) titkos vagy külön vezír címmel tisztelte meg: Jussuf Khasz Hadsib, a mint tehát a szerző teljes címe hangzik, az utolsó fejezetben, melyben keleti írók módjára hibáiért engedelmet kér, magát is e néven szólítja: „ó Juszuf, egyenesen és nyíltan mondd a szükséges szót.“

¹⁾ Csodálom, hogy ez Jaubert figyelmét elkerülte, a ki a címet „az uralkodás tudományának“ fordította; a Kudatku szóban némi módon a perzsa „*chuda*“-t akarta felfedezni.

²⁾ Hihetőleg ugyanazon Satik (Sadik?) Bokra Chan, a ki, egy Velichanoff által Kasgarból hozott történeti kézirat szerint, Komult és Turfant karddal kezében tértette meg, és Kr. u. 1051-ben halt meg, a miért par excellence *Gazi Khan*-nak is nevezetett. A Kudatku Bilik előttünk fekvő példánya tehát a nevezett fejedelem halála után 19 évvel keletkezett.

A mennyiben e könyv az első, mely török nyelven íratott, a szerzőnek meglehetősen igaza van, midőn mondja: „hogy ő a turk nyelvet hiányosnak találta“; — és mégis jobban tudott magán segíteni, még kölcsön vett arab-persa szókincs nélkül is, mint 500 évvel később író nyelvrokona Mir Ali Sir, a ki az általa kölcsönzött temérek arabpersa szók és szólásmódok daczára, idézi a következő mondatot: ¹⁾ „*اربيق ترکی تیلیکا نظام ایتیب من*“ — A Kudatku Bilik első olvasásánál az nekem valamely idegen, talán khinai vagy persa eredeti ²⁾ fordítása vagy átdolgozásának látszott. Most azonban gondos vizsgálás észrevételét velem tévedésemet. A Kudatku Bilik tisztán török termény, a mi a következő körülményekből eléggé látható: *Először*, az anyag tisztán török társadalmi és kormányzati viszonyokból van merítve, oly viszonyokból, melyek hasonlók ugyan Közép-Ázsia akkori, persa szabásu állapotaihoz, de mégis a legtöbb esetben a külön török typust engedik felismerni. *Másodszor*, a szövegben előforduló, gyakori türk szözi = török szó és türkese meszel = török közmondás-nak idézése eléggé kezeskedik ez állításért. *Harmadszor*, az előszóban eléforduló azon észrevétel, hogy a mű Kaszgarban íratott, s az Iraniaktól: Sa name türki = *török Sahnameh*³⁾-nek neveztetett. A Kudatku Bilik, melynek szelleme a Jaszao Dsingiz és Tüzükat Timurban híven tükröződik, az egyéni életpályára és világnézetre vonatkozó olynemű erkölcsstani mondatok gyűjteménye, milyenekre még ma is akadunk özbeg-turkoman vagy oszmanli közmondásokban, részint pedig azon elvek és uralkodási szabályoké, melyek egész keleten, főleg pedig a török uralkodók által mérvadókül tekintetnek, s melyek közül az elsők Ibn Khalidun, az utolsók pedig Kotsi Begnek az alkotmányról írt könyvében nyomós kifejezést nyernek. — Kétségbevonhatlan, hogy az akkori Nyugot-Ázsia irodalmi állapotai Juszuf Khasz Hadsibra nem maradtak befolyás nélkül miként azt Efrasiabnak, mint földi nagyság, és Nusirvannak, mint

¹⁾ Utolsó fejezet a Nevai által írt *قصة سيف الملوك* Kissza-i Szeif ul Muluk című romanzban.

²⁾ Mely nézetet „Vázlatok Közép-Ázsiából“ című művem 288-ik lapján tettem közzé.

³⁾ Nagy, tekintélyes műveknek volt tehát Iranban még Firduszi előtt *Sahnameh* címűk, mely utolsó szó jelentése nem annyira „a királyok könyve“, mint inkább „királyi könyv“, épen úgy, miként Envari Szuheili mesegyűjteményének *Humajunnameh* török címe császári könyvet jelent.

az igazság jelképeinek idézéséből látjuk; egészben véve azonban a könyv török elmetermék mesterműve marad, mely valószínűleg későbbi fordítás vagyis helyesebben átírás által lett a nyugoti törökökre nézve hozzajárulható, kiknek irodalmi munkáiban gyakran megütköztető hasonlósággal tükröződik vissza.

A könyv kelte két helyen pontosan van adva. Az első (92. lap) az utolsó-előtti fejezetben ekként hangzik: Jil altmis iki erdi tört jüz bile bitegü tökettim bu sözölküre. „A négyszáz hatvankettedik évben ezen szót (könyvet) mértéke szerint bevégeztem“, — és ismét a végső fejezetben (93. lap): — Jil altmis iki erdi tört jüz bile bu söz sözledim men tutub dsan szere. „A négyszáz hatvankettedik évben mondtam ezen szót, tisztán megóva lelkemet.“

Hogy miként lehessen már most a felhozott keltet, 463. a Hižre szerint = 1069. Kr. u., azon állítással, miszerint ez az *első* török nyelven írott *könyv*, összeegyeztetni, nem egy könnyen magyarázható meg. Nehéz elhinni, hogy egy nyelv, melyen egy oly könyv mint a Kudatku Bilik szerkesztve lön, ezen korszak előtt más írott emlékeket ne mutathatott volna fel, főleg midőn a Nestorianusok az írás behozásával a keresztyén hitcikknek terjesztését akarták czélozni; nekem ezen tekintetben úgy látszik, hogy ebben csak a kitab (ujgur nyelven okus) mohammedán szót kell keresni, melynek jelentése „olvasmány“; a „könyv“ czím csak a mohammedan korszakban előállt műveket illeti.

A Kudatku Bilik előttem fekvő példánya egy a 843. évben Heratban írott másolat, a mint ez a végső vers utáni észrevételből kitünik: Tökenti Kudatku kitabi tarikh sekiz kirk ücs jil te Koj jil Moharrem aj ning törti Heride. „Be lön végezve a Kudatku könyve keltén a nyolcz (száz) negyvenháromnak a birkaévben a negyedik Moharremben Heri (Herat)-ben“; tehát Mir Ali Sir *) születésének évében, a ki végül nevezett szülővárosát szintügy nevezi, és pedig a Timur családjából származó Abul Kaszim Bahadur uralkodása alatt, a ki Abu Szaidnak kortársa, akkoriban Khoraszánból (főváros) Herat fölött uralkodott. Heratban, bár az Khoraszán persa művelt férfainak középpontját képezte, mégis azon időkben az udvarnál és a hivatalnokok közt sokat beszéltek törökül, és hogy

*) Ali Chir naquit a Héri l'an 844. *Belin Notice Biographique et littéraire de Mir Ali Chir Nevai.* Paris 1859.

az ujjur írásjegyek a csagatai nyelven beszélő törökök előtt nem voltak egészen ismeretlenek, leginkább bizonyítja ezen másolat előállása, melyet valamely előkelő török, talán maga a fejedelem készíttetett. Harminczhat évvel később ugyanazon kézirat Heratból Tokatba (Kis-Ázsiába) és innen Konstantinápolyba jutott, a mint azt a kézírathoz függesztett Kaszidek végén álló következő jegyzetből látjuk: Tarikhi sekiz jüz jetmiş tokuz jilan jil bu Kudatku Bilik kitabini Abd-ur Rezzak baksi učun Isztambulda Tokattin Fakri Ogli Kazi Ali bitib jiberib kiltürti ler mubarik bolszum devlet kilszün minnet kitszun. „A 879. évben a kigyóévben a Kadi oglu ezen Kudatku Biliket Abdur Rezak bakhsi számára Tokatból Stambulba hozatta. Legyen az áldott. Jöjjön szerencse s távozzék a baj.“ —

Végül a legutolsó költemény után egy jegyzet így hangzik: Naalbend Hamzadin szatun alduk Molla Khair eddin ning Dsumaa meszdsidi ning janida asnakucs hadsi dellal. „Hamza patkókovácstól vétel által megszerezte a Khair-ed-din péntek mecsetje mellett levő Hadsi dellal (közbenjáró).“ Ez utóbbi által Konstantinápolyban maradt a mű, mig nem végre Hammer-Purgstall báró birtokába jutott, a ki ezen nagy irodalmi kincset Európába hozván, az most a bécsi császári udvari könyvtárban van. (Lásd: Flügel, die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der k. k. Hofbibliothek zu Wien, 1867. III. kötet, 296. lap.)

A kézirat.

A Kudatku Bilik papírja.

A könyv középpázsiai papírra van írva, melynek legjobb fáját úgy a hajdani mint a mostani időkben Szamarkandban készítik. A selyemnek durva, le nem motollált részéből készítik, többnyire síma felületű, de csak ritkán egyenlő vastagságú, úgy hogy világ elé tartva csaknem mindig felhőnemű lapnak látszik. Találkoznak néha levelek, melyeknél a hiányos öntés későbbi foltozás által van javítva; nagyon ízléstelen eljárás ez, és vele még azon veszély van összekötve, hogy az ilyenű, utólagos foltok a nedves papírból kihúlnak, miáltal a szöveg nagy mérvben megcsönkölhat. Szamarkandban a papírgyártás jóval a Timurházbeli uralkodók előtt, tehát még előbb mint nálunk Európában, virágzott, és oda valószínűleg Khinából jutott (miként a porcellán, tus és se-

lyem). A középkorban ezen czikk Szamarkandból az egész iszlamban vallásu Ázsiába kivetetett, sőt ma is igen kerestetik, és az ugyancsak nagy, négyszög-alaku ívekben készülő, szélein metszetlen papirost Perzsia és Törökországban az arab szépírás, névleg a Taalik-írás kedvelői jól fizetik, mivel simasága és finomsága által a keletieknek úgy írásához, mint íróeszközeihez, minő író nád és sűrű ténta, alkalmasabb mint a mi vastag és nem mindig oly síma *) papirunk.

A Kudatku Bilik 93. levele feltűnően vastag, de síma papírra van írva, milyen papír ma Közép-Ázsiában nem igen található, valószínűleg Kkotenben készült, honnan még ma is hoznak olyanemű papírra írt koránokat.

A Kudatku Bilik írása,

miként már mondva volt, kétségtelen a legrégebb minden létező ujjur írásnemek közt, nem olyan szép ugyan mint az oxfordi Bakhtiarnameh-é, de eredetibb és kezdetlegesebb. Az egész Kudatku Biliket egy kéz írta, de, sajnos, nem mindig egyforma igyekezettel. A 6-dik lapig az írás feltűnően olvasható és világos, nagy, gondosan összekötött betűkkel írva, különösen áll ez a Pehrisz ti Eb vab, فهرست ابواب, „a cikkek jegyzéké“nél, sőt úgy látszik, mintha az író ebben az ujjur írásban járatlannak kezdő-olvasmányt akart volna adni. A 6 és 7-ik lap igen roszúl van írva, számos gyakran egész sorokat betöltő javításokkal. Néha a toll vágása szerint is változik az írás; néha ugyanis a betűk nagyok, vastagok, mint a 8—14. lapon, néha ismét vékonyak, összméretesek, mint a 14—16. lapon. Ez szakadatlan változik, a szerint a mint a másoló ujjonnan vágott vagy elhasznált tollal írt. Az egyes sorok közti térre nézve sincs megtartva a szemmérték, néha szorosan, néha távolabb lévén azok egymáshoz. Némely helyen a második verzeset az első elé van téve, mikor azután a másoló el nem mulasztja a sorok egymásutánját „borun = először, és szong = azután“ szókkal jelelni meg, sőt egy helyt, például a 62-ik lapon, 9 vers számjegyek által van kellő sorba hozva.

A Kudatku Bilik kibetűzésére különösen hasznos és elősegítő azon körülmény, hogy az előttem fekvő kézirat későbbi olvasói el

*) Perzsiában és Törökországban szokás az európai papírt a kellő simaság előállítására két kő között simítani, mit az első országban Möhrnek neveznek.

nem mulaszták jegyzeteket és magyarázatokat mellékelni a műhöz. Ezek többnyire olyan ujjur szavak sorközi fordításából állnak, melyek az olvasó korában már elévültek és használaton kívül levén csak néhányak, de nem a nagy tömeg előtt voltak ismeretesek. Ezen tolmácsolás részint arab jegyekkel van írva, mint komar, aszisz, etkü stbbinél, melyek **نيك** jó, **بد** rossz, **يادكار** emlék szavakkal vannak körülírva; részint pedig az ujjur betűkkel egy új, névszerint Kasghari szójárásban, mint: evik asukkan sietős, arkiš kervan karaván és titmak a mely tijnak: tiltani stb.

Néha ujjur betűkkel írt perzsa szókkal is történik a magyarázat, mint: szir = szir jóllakott. Sok ilyennemű magyarázat, sajnos, oly rossz írásban van pontozás nélkül feltűnő gondatlansággal odavetve, hogy azok kibetűzése teljes lehetlenné válik, és a búvárkodó tantalusi dühe ily esetekben könnyen felfogható.

Az egész kézirat *olvashatóságát* illetőleg meg kell jegyeznünk, hogy csaknem mindenhol oly lelkiismeretlen gondatlanság uralkodik, mely a biztos olvasást mindenkorra nehezíteni, sőt lehetlenné fogja tenni. Gyakran fordul elő egy sorban ugyanazon szó majd helyesen, majd hibásan írva. Ez áll különösen a g, h, g, k, s, c betűk írásáról, hol a hegyes vagy kerek alakra, a jobb egyenes vagy bal állásra kevés gond fordított, úgy hogy a kérdéses betűk közül az értelemhez leginkább illőt úgy kell eltalálni, a mi annyival inkább értelemzavaró, a mennyiben ezen betűk nagy számú hangokra vonatkoznak.

VÁMBÉRY ÁRMİN.